

СТРАТЕГІЯ, ЗМІСТ ТА НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ З ВИЩОЮ ТЕХНІЧНОЮ ОСВІТОЮ

УДК 82. 085, 378.

О. Б. Залюбівська

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано поняття «риторична культура», яким послуговуються сучасні ритори, але зміст і структура якого поки що залишаються невизначеними, а також описано педагогічну концепцію формування риторичної культури особистості. Положення, викладені у статті, ґрунтуються на досвіді викладання автором дисципліни «Основи риторики» у ВНТУ студентам інституту менеджменту та магістрантам усіх спеціальностей.

Риторика, як навчальна дисципліна, ще не є загальновизнаною і загальноприйнятою в навчальних закладах України. Але за останні роки вона помітно зміцнила свої позиції в українській системі освіти. Відтак виникає необхідність наукового опису й обґрунтування основних риторичних понять, дидактичних принципів, методів, прийомів, що застосовуються у викладанні риторики. Сучасні дослідники риторики починають активно послуговуватися такими поняттями як «риторична діяльність», «риторична культура», «риторична особистість». Але зміст і структура цих понять поки що залишаються невизначеними (автором проаналізовано наукові статті з проблем риторики за 2000—2007 роки у журналах «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях, та колегіумах», «Українська мова і література в школі», «Дивослово», «Русская словесность»). Отже, проблема, заявлена у назві даної статті, є досить актуальною. Автор ставить перед собою два завдання: проаналізувати поняття «риторична культура», а також описати педагогічну концепцію формування риторичної культури студентів. Положення, що викладені в даній статті, ґрунтуються на досвіді викладання дисципліни «Основи риторики» у ВНТУ студентам інституту менеджменту та магістрантам усіх спеціальностей, який, у свою чергу, апробований на багатьох наукових конференціях [1—4].

І. Зміст і структуру риторичної культури (далі РК) варто визначити через порівняльний аналіз даного поняття з поняттям «мовленнєва культура» (далі МК), що, до речі, вживаються як синоніми.

Теоретична розробка феномену МК у вітчизняній лінгвістиці здійснена досить ґрунтовно. Зокрема, цю проблему у свій час досліджували Винокур Г. О., Виноградов В. В., Ожегов С. І., Головін Б. М., Ілляш М. І., Білодід К. К., Пилинський М. М., Коваль П., Бабич Н. Д., Пентиліук М. І. та ін.

Аналіз наукової та навчальної літератури дає підстави виділити три основних положення щодо МК:

1. Поняття літературно-мовної норми є центральним в науці про МК, і, відповідно, найважливішим критерієм МК людини є літературно-мовна правильність.

2. МК передбачає два рівні оволодіння мовою: правильність мови і майстерність використання мовних засобів [5].

3. МК передбачає наявність системи комунікативних якостей мовлення (правильність, точність, логічність, чистота, виразність, багатство, доречність) [6].

Якою постає наука про МК у світлі риторики? МК, перш за все, пов'язана з основними розділами лінгвістики, досліджує мовні норми на рівні звуку, слова, словосполучення, речення. Проблеми текстотворення, реалізації в тексті комунікативних цілей, аналізу ситуації мовлення, екстралінгвістичних засобів мовлення тощо залишаються, здебільшого, поза увагою дослідників. Так,

у Головіна Б. М. проблеми тексту порушуються лише у розділі про логічність мовлення. Очевидно: традиційне поняття МК не охоплює усіх питань, пов'язаних з мовленням. Разом з тим, простежується тенденція до розширення даного поняття і розгляду його у риторичному аспекті. У наукових працях з'явилися такі поняття-уточнення, як «мовленнєво-публіцистична культура» (Гамрецький І., [7]), «культура публічного мовлення» (Ковальов Ю., [8]), «культура мовленнєвого продукування і виконання» (Васильєва А., [9]) тощо. Показовою у цьому плані є концепція Васильєвої А. Н. Вона розрізняє елементарну і вищу МК. Елементарною культурою називається наука про літературно-мовну норму та шляхи оволодіння нею. Вища культура мовлення висуває критерії стилістичної відповідності, комунікативної доцільності, якості змісту мовлення. [9. С. 53]. У загальній функціональній МК Васильєва А. Н. виділяє культуру усного і письмового сприйняття, культуру усного й письмового продукування, культуру діалогу. Трактуючи таким чином МК дослідниця явно заглиблюється у сферу риторики, хоча на дану науку фактично не посилається.

Підсумовуючи сказане, зробимо висновок: у сучасній науковій і навчальній літературі поняття МК використовується:

1) у вузькому, традиційному смислі як дотримання мовцем норм літературної мови, при цьому нормативність мовлення включає в себе, крім правильності, такі якості, як точність, ясність, багатство, стислість, доречність тощо;

2) у широкому, риторичному, розумінні як культура мовленнєвої діяльності у всіх аспектах цієї діяльності, що ґрунтується на принципі функціонально-комунікативної оптимальності.

Оскільки МК у широкому смислі починає використовуватися все частіше, постає проблема ґрунтового наукового опису змісту і структури цього поняття. З погляду автора, вирішувати дану проблему слід у межах риторики, науки, яка цілісно вивчає мовленнєву (риторичну) ситуацію: мовець—текст—слухач. Цей шлях є доцільнішим та ефективнішим. Відтак, слід вдатися до використання поняття **«риторична культура»**.

РК теж слід визначати у вузькому і широкому розуміннях. Тобто, як культуру публічного мовлення (ораторську) і культуру риторичної діяльності у всіх її формах, родах, видах і жанрах (усне і письмове мовлення: монолог, діалог; побутове, ділове, наукове мовлення). Особливість РК у тому, що вона знаходиться у царині мови як засобу спілкування. Тому вона пов'язана насамперед з рівнем тексту, зв'язного мовлення. Складність цього рівня оволодіння мовленням у тому, що дискурс не підпорядковується якимсь сталим нормам, усі риторичні закони і правила мають рекомендаційний характер. Складність дискурсу також у його ситуативній залежності. Ситуативність включає в себе екстралінгвістичні обставини, широкий лінгвістичний контекст, емоційно-психологічний контекст процесу мовлення.

У працях з МК, як правило, не розглядаються питання про зміст мовлення, якість цього змісту, відповідно — не розроблені методи формування і розвитку навичок створювати змістовно якісні мовленнєві твори. У риторичній ж практиці питання мисленнєво-мовленнєвих процедур створення мовленнєвого твору є основним. Таким чином, аспект якості змісту мовлення є найважливішим у РК. Важлива роль у розкритті змісту РК відводиться питанням техніки мовлення, поведінки мовця, його іміджу. РК проявляється також в умінні аналізувати власне і чуже мовлення з точки зору правильності оцінки риторичної ситуації, якості змісту і форми мовленнєвої продукції, переконливості мовлення, реалізації у ньому комунікативної мети тощо. Отже, як бачимо, РК є складним синкретичним поняттям, яке поєднує у собі, крім культури мовлення у традиційному розумінні, певні аспекти культури мислення, психологічної культури, сценічної майстерності, риторичну етику, поняття про імідж мовця.

В основі РК особистості лежить перехід від побутових уявлень і умінь до певної наукової обізнаності, до використання науково обґрунтованих, практично ефективних методів і прийомів підготовки, організації, аналізу риторичної діяльності. Тому основою цієї культури можна визначити наявність у людини теоретичних знань з риторики. На думку автора, це має бути науково-теоретична інформація, що слугуватиме адекватному моделюванню, прогнозуванню результатів риторичної діяльності, засвоєнню і використанню алгоритму риторичної діяльності, різних методів і

технологій підготовки тих чи інших видів риторичної продукції; це має бути також матеріал з історії красномовства, відомості про особливості національного риторичного ідеалу тощо. Засвоєння такої інформації у великій мірі сприяє формуванню риторичної свідомості особистості, тобто стійкому її прагненню до удосконалення власних здібностей у цій царині. Таким чином, РК особистості в навчально-педагогічному аспекті слід визначити як сукупність риторичних знань, умінь і навичок, що сприяють успішному здійсненню риторичної діяльності у різних її видах.

Структура РК, представлена комплексом риторичних умінь, може бути багатоваріантною. Ми пропонуємо виділяти структурні компоненти у відповідності до:

- 1) етапів риторичної діяльності,
- 2) аспектів риторичної діяльності.

Перший варіант у той чи інший спосіб представлений у навчальній літературі, позаяк зміст більшості посібників з риторики організований за формулою риторичної діяльності. У максимально узагальненому вигляді ця структура буде такою:

Етапи риторичної діяльності	Риторика монологу	Риторика діалогу
Підготовчий (докомунікативний) етап	Уміння створити текст відповідно до цілей і умов риторичної ситуації	Уміння розробити концепцію діалогу, змодельовати його відповідно до цілей і умов риторичної ситуації
Виконавчий (комунікативний) етап	Уміння подати текст слухачам (виголосити промову)	Уміння організувати і провести діалог
Аналітичний (посткомунікативний) етап	Уміння проаналізувати чужу і власну риторичну діяльність	

Другий варіант структури РК відтворює багатоаспектність риторичної діяльності. Виділимо 5 основних компонентів РК:

- 1) інтелектуально-творчий;
- 2) мовностилістичний;
- 3) психологічний;
- 4) етико-педагогічний;
- 5) сценічно-артистичний.

II. У процесі формування РК студентів слід застосовувати діяльнісний, діалоговий, практично-комунікативний підхід. Слід зазначити, що діалогічне спілкування є найважливішою складовою сучасного навчання. Діалог задає контекст навчальній діяльності, в якому відбувається не просто розвиток особистості студента, а розвиток єдності тих, хто навчається, і тих, хто навчає. Крім того, зокрема на думку М. Кларіна, діалогічне навчання відповідає сучасним уявленням про характер знань як динамічного, еволюціонуючого соціального продукту, результату спільної діяльності людей [10].

Далі згадаємо, що особливості методики викладання будь-якої дисципліни визначаються дидактичними принципами — керівними положеннями, дотримання яких забезпечує ефективність навчального процесу, адже вони, власне, диктують методи і форми навчання. Це, обов'язково, загальнодидактичні принципи (науковості, наочності, послідовності, міцності знань тощо), а також специфічні, характерні для кожної окремої дисципліни. Ми виділяємо такі засадничі принципи викладання риторики, відповідно формування РК:

— принцип мовленнєвої активності студентів; принцип зв'язку риторичної теорії та практики мовлення; принцип колективної взаємодії та індивідуального підходу до студентів; принцип комплексного розвитку усіх видів РД;

- принцип комплексного розвитку складових РК,
- принцип змагальності та емоційного комфорту;

— принцип самостійної роботи студентів.

Охарактеризуємо їх докладніше.

Принцип мовленнєвої активності

Оскільки формування риторичної культури неможливе поза процесом мовлення, ми застосовуємо методи навчання, які максимально активізують мисленнєво-мовленнєву діяльність студентів. Це, зокрема, рольові ігри, групові дискусії, виступи-промови, декламація тощо. Досить ефективним методом навчання є інтерв'ю. Студентам пропонується одна загальна тема, в межах якої кожен формулює більш вузьку, цікаву для себе тему. Наприклад, вдалою є тема «Молоде покоління України». Мета цього інтерв'ю — дослідити, якою є сучасна молода людина, змалювати портрет молодого українця. Студенти у такому разі будуть представляти самих себе, а не якусь уявну особу. Значимість навчання, таким чином, забезпечується його зв'язком з індивідуальним досвідом студента. Крім того у такій колективній рефлексії реалізуються й виховні завдання курсу. Хоча можна створювати також і ситуації, коли студенти мають зіграти певну роль, соціальну чи психологічну: директора фірми чи жебрака, героя чи негідника, балакуна чи мовчуна. Навчальних цілей у інтерв'ю завжди багато (виявити і проаналізувати психологічну, етичну, соціальну складову спілкування, сформулювати певні якості мовця, навчитися поєднувати підготовлений матеріал з імпровізацією тощо). Основна ж мета — розвинути уміння формулювати проблемне запитання, розрізняти ключове і допоміжне запитання, будувати систему запитань, об'єднаних темою, метою, ідеєю. Ці уміння необхідні для написання будь-якого риторичного тексту.

Групову дискусію можна організувати і як рольову гру, коли група студентів ділиться на 23 підгрупи, кожна з яких займає певну позицію і розробляє колективно стратегію її захисту. Інший варіант — коли кожен учасник дискусії діє самостійно. Обидва варіанти є взаємодоповнюваними: з одного боку, студенти вчаться діяти у команді, з іншого — вчаться мати і відстоювати власну позицію. Важливою для розвитку риторичних умінь є роль ведучого дискусії. Тому, перед її проведенням усім студентам пропонується підготуватися до цієї ролі, розробивши план, запитання, проблемні ситуації для аудиторії. Тему дискусії студенти обирають самостійно (як правило, професійного, соціально-політичного, морального, філософського спрямування). Дискусія як метод навчання формує дуже важливі якості мовця: комунікабельність, толерантність, уважність, вміння говорити стисло, змістовно, аргументовано. Автор погоджується з педагогами, які визначають дискусію одним з найважливіших методів гуманістичного навчання. Він формує особливий спосіб мислення і пізнавальної діяльності, який дає можливість «сприймати як належне те, що люди розходяться у думках, поглядах, і ставитися до цього не як до людської слабкості, а як до можливості для пізнання» [6].

Принцип зв'язку риторичної теорії з практикою мовлення слід розглядати у двох аспектах. По-перше, це зв'язок риторичних знань з практикою життя в усіх його сферах. Простежується він досить легко, адже специфіка риторики у тому, що це наука універсальна та інструментальна, вона пропонує модель мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Отож змістовий компонент формується разом зі студентами, враховуючи їхню спеціальність та життєві орієнтири. Крім того, студентам пропонуються риторичні теми для обговорення, творчих робіт, інтерв'ю (наприклад: «Вивчайте риторичку», «Без мови нема людини» тощо). Такий матеріал спрямований на формування мовної свідомості студентів. По-друге, має бути наявним зв'язок теоретичного лекційного матеріалу та змісту практичних занять. Так, наприклад, лекційний матеріал будується за класичною схемою риторики (інвенція, диспозиція, елокуція), відповідно, щоб ці знання перетворилися в уміння, студентам пропонується не загальне завдання написати промову, а комплексна робота, що складається з шести завдань, кожне з яких оцінюється окремо:

- 1) вибір та обґрунтування теми промови;
- 2) формулювання варіантів назви промови;
- 3) формулювання мети;

4) підготовчі техніки розробки змісту риторичного тексту (список запитань, коло асоціацій, денотатний граф);

5) пошук енциклопедичного матеріалу (факти, цифри, літературні приклади, цитати, афоризми, прислів'я);

6) текст промови.

Таке навчальне завдання дає можливість добре засвоїти алгоритм підготовки риторичного тексту.

Принцип колективної взаємодії та індивідуального підходу

З одного боку, риторичні уміння говорити перед аудиторією слухачів, вести діалог, слухати, аналізувати, оцінювати чуже мовлення — неможливо набути поза колективом. З іншого боку, у кожному студентові викладач має бачити творчу індивідуальність, враховувати його темперамент, характер. Отож індивідуальний підхід реалізується через надання студентам права обирати різні варіанти завдань, форм роботи, формулювати власні теми творчих робіт. Зокрема, важливим методом роботи є аналіз мовленнєвої діяльності студентів, який допомагає мовцю свідомо оцінити себе, та не всі студенти адекватно, спокійно сприймають критичні зауваження щодо своєї роботи. Тому вони можуть обрати для себе один з варіантів аналізу: колективний, взаємо- та самоаналіз, усний чи письмовий. Це урізноманітнює метод роботи, і у кожному разі зворотний зв'язок залишатиметься активним і постійним.

Принцип комплексного розвитку усіх видів РД

Під «усіма видами» розуміється: усне і письмове мовлення; монолог, діалог, полілог; жанрове мовлення (переконувальна чи епідейктична промова, наукова стаття); стилістично акцентоване мовлення (наукове, офіційно-ділове, літературно-розмовне). В цих видах РД і вправляються студенти на заняттях.

Принцип комплексного розвитку усіх складових РК

В навчальному процесі слід приділяти увагу кожній з виділених нами складових РК.

Інтелектуально-творча складова. Не треба доводити, що розвиток мовлення і розвиток мислення — взаємопов'язані процеси. Високий рівень РК передбачає продуктивність (креативність), швидкість, логічність мислення, творчу уяву, ерудицію, гарну пам'ять. Студентам на аудиторних заняттях, а також для самостійної роботи пропонуються різноманітні мисленнєво-мовленнєві розминки, риторичні вправи [11].

Мовно-стилістична складова. Тут слід зацентувати увагу на ораторському стилі мовлення, що є поєднанням літературно-розмовного та публіцистичного стилів, та на науковому стилі. Студентам пропонуються вправи на розвиток відчуття стилю, як то «Знайти стилістичні неточності», «Сформулювати думку у різних стилях» тощо.

На самостійне опрацювання пропонується завдання-тест на визначення рівня МК, *Психологічна складова.* Психологічна підготовка мовця — важливий чинник успішного виступу. Знання психології дають можливість оратору не тільки проаналізувати себе, але й знайти контакт з аудиторією, вплинути на почуття і розум слухачів. Тому серед рефератів, які готують студенти, є такі, наприклад, «Як розвинути впевненість у собі», «Як стати комунікабельним». «Особливості великої, середньої та малої аудиторій» тощо. На заняттях застосовуються також тестування, психофізичні вправи на подолання «ораторської лихоманки», психологічний аналіз та самоаналіз виступів студентів.

Етико-педагогічна складова. Створюючи проект «Правила риторичної етики» (пропонується як групове конкурсне завдання), студенти повинні чітко усвідомити основний закон риторики: мовлення має бути спрямоване на добро, мовець має відчувати відповідальність за наслідки своєї риторичної діяльності. Більше того, на глибоке переконання автора, оратор — це в певному розумінні учитель, який звертається до слухачів зі щирим бажанням зробити їх кращими, мудрішими. Далеко не всі студенти погоджуються з цією тезою, що є приводом для проведення чергової міні-дискусії.

Сценічно-артистична складова. Серед тем, що висувуються на студентське обговорення, є така: «Оратор це (не) актор» (подібні теми можуть бути запропоновані для письмового роздуму). Студенти самостійно знаходять спільне і відмінне у їхній діяльності. Оратор, як і актор, створює певний образ. Але, на відміну від актора, який виступає в різних, іноді кардинально протилежних образах, оратор і його образ хоч і не тотожні (мовець може відчувати страх перед виступом, але має створити образ впевненого, сильного, сміливого оратора), та близькі між собою (образ оратора має бути передбачуваним, просто кажучи, не можна сьогодні щось стверджувати, завтра — це саме заперечувати, називати чорне білим, переконувати у тому, у чому сам не переконаний). І оратор, і актор виступають перед аудиторією, відтак мають вміння володіти своїм тілом (рухами, жестами, позою, мімікою), голосом (інтонаційною виразністю мовлення), вмінням знайти контакт зі слухачами. На практичних заняттях з риторики обов'язковим має бути декламаційний практикум. Студенти вправляються у виразному читанні різних за жанром творів: байки, проза, поезія. Докладно аналізують складові інтонації, знайомляться з поняттям партитури тексту, тренуються застосовувати і «читати» партитурні знаки у власних текстах.

Принцип змагальності та емоційного комфорту

Можна сказати, що змагальність є іманентною рисою занять з риторики: студенти виголошують промови (це основний вид навчальної роботи), і, природно, виникає бажання виступити краще за інших. Але оскільки змагання є гарним стимулом у навчанні, ми їх також спеціально організуємо. Зокрема, це конкурси на найкраще запитання та відповідь у інтерв'ю, промову, проект «Пам'ятка оратору», «Правила риторичної етики». При цьому не забуваємо, що публічний виступ, навіть перед знайомою аудиторією, це завжди певний стрес для мовця. Тому ми намагаємося створити на заняттях доброзичливу, емоційно комфортну атмосферу. Так, традицією наших занять є аплодування після кожного ораторського виступу, особливі похвальні слова тим, хто виступав, долаючи сильну «ораторську лихоманку». Такі елементарні методичні прийоми посилюють ефективність навчання.

Принцип самостійної роботи студентів, без сумніву, є загальнодидактичним для вищої школи. У спілкуванні зі студентами з акцентовано увагу на тому, що формування риторичної культури людини неможливе без постійної клопіткої роботи над собою, на заняттях обговорюються шляхи і методи самовиховання, в тому числі на прикладах з життя відомих ораторів. Студентам рекомендуються риторичні вправи для самостійної роботи та хрестоматійні матеріали для самостійного вивчення та аналізу. Загалом, усі аудиторні заняття спрямовані на формування мовної свідомості студентів, яка є рушійною силою в процесі риторичного самовиховання.

Висновки

1. Риторична культура — складне, багатоаспектне поняття. Дослідження його змісту і структури є необхідним етапом у розробці методики викладання дисципліни риторики.
2. Специфіка методичної концепції цієї дисципліни визначається її практичною спрямованістю.
3. Головними концептами методики формування риторичної культури студентів є діяльнісний, діалоговий, практично-комунікативний характер навчання та розвиток мовлення через розвиток критичного, творчого мислення.
4. Автор бачить необхідність у подальших наукових розвідках, пов'язаних з розробкою педагогічної технології навчання риторики та її експериментальною перевіркою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Про викладання курсу «Основи риторики» (з досвіду роботи). — Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти. Збірник доповідей науково-практичної конференції 20-21 жовтня 1998 року м. Вінниця. — Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 1998. — 195 с.
2. Деякі проблеми мовленевої культури студентів та шляхи їх подолання. — Гуманістична місія освіти. Збірник доповідей науково-практичної конференції, м. Вінниця, 6-7 червня 2000 року. — Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2000. — 257 с.

3. Про визначення поняття «риторична культура». — Проблеми гуманізму і освіти. Збірник матеріалів науково-методичної конференції, м. Вінниця, 21-22 травня 2002р. В 2-х томах. — Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2002. — 312 с.
4. Дидактичні ігри у викладанні риторики. — Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів VIII міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 19-21 вересня 2006 р. — Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. — 464 с.
5. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 2003— С. 10.
6. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике. Обучение на основе исследования, игр, дискуссии.: Анализ зарубежного опыта. — Рига–Москва: НПЦ «Эксперимент», 1998. — С. 41—46
7. Скворцов Л. И. Актуальные проблемы культуры речи. — М., 1970. — С. 84.
8. Головин Б. Н. Основы культуры речи. — М., 1980. — С. 7.
9. Гамрецький І. Мовленнєво-публіцистична культура учнів: один з аспектів // Дивослово. — 1990. — № 12. — С. 14—15.
10. Ковалёв Ю. Об имидже и речевой культуре оратора // Мова і культура: шоста міжнародна наукова конференція. — Т. 1. — К.: Collegium, 1998.
11. Васильева А. М. Основы культуры речи. — М.: Русский язык, 1990.
12. Практикум з риторики. Методичні вказівки до виконання вправ та завдань з дисципліни «Основи риторики» для студентів спеціальності 7.050201 — «Менеджмент організацій» та магістрів усіх спеціальностей / Уклад О. Б. Залюбівська. — Вінниця: ВНТУ, 2007. — 74 с.

Рекомендована кафедрою культури, мистецтва та дизайну

Надійшла до редакції 12.07.07
Рекомендована до друку 11.10.07

Залюбівська Оксана Броніславівна — викладач кафедри культурології, мистецтва та дизайну.

Вінницький національний технічний університет